

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА (ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ)

Проблема співвідношення міжнародного та національного (внутрішньодержавного) права є однією з фундаментальних юридичних проблем. Тому будь-яке її вирішення — що віддає пріоритет міжнародному чи то внутрішньому праву — має відповідне філософське обґрунтування, яке уходить коріннями в глибини теоретичної правосвідомості та щільно пов'язано з певною філософською позицією, морально-етичним вченням.

Так, в класичній філософії права принцип пріоритету міжнародного права по відношенню до права внутрішньодержавного найбільш послідовно обстоював Кант. Цей принцип знайшов у нього обґрунтування з позицій універсалістської (загальнолюдської) етики справедливості, в якій акцент робиться на проблематиці прав та обов'язків *всіх*. З цих же підвалин випливала кантівська ідея світового громадянського порядку чи «вічного миру» конфедерації правових держав.

Протилежної позиції — пріоритету національного права по відношенню до міжнародного — дотримувався Гегель, який виходив із партикуляристської (етноцентричної) ідеї «субстанційної моральності» «народного духу» і вищою формою її виявлення вважав окрему державу. Для нього не мало виправдання посилення індивідуума до загальнолюдських цінностей (права людини), коли вони йшли у розріз з інтересами самоствердження своєї держави. Ні про який «світлий громадянський порядок» тут не могло бути й мови.

Сучасні дискусії про співвідношення міжнародного права, його загальноновизнаних принципів і норм та права внутрішньодержавного також є лише вершиною того айсбергу, підвалинами якого є філософські спори про універсальні та культурно-національні цінності, про те, як співвідносяться між собою воля до ствердження своєї етнічної культури і орієнтація на загальнолюдські цінності, на міжкультурне взаєморозуміння.

Пристаюючи до аналізу такого співвідношення, ми не підемо шляхом дефініцій загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, виявлення їх вичерпного переліку

та змісту кожного з них¹, а спробуємо лише розкрити загальний сенс цього феномену. В цьому плані їх належить розуміти як свого роду загальнолюдську конституцію в системі міжнародного права, якій повинні відповідати усі інші норми міжнародно-правової системи. В конституції сучасної держави існує розділ, що відбиває зв'язаність державної влади, волі будь-якої більшості правами людини, як такими «моральними критеріями, якими повинен керуватись правопорядок»². В аспекті цього безперечного ядра «загальноновизнаних принципів і норм» ми й спробуємо висвітлити проблему, що заявлена.

Сучасна ситуація у світі характеризується множинністю та різноманітністю культур, а також їх прагненням зберегти і захистити свою ідентичність. В цих умовах універсалістсько-ліберальній позиції про пріоритет прав для всіх над благом для партикулярного співтовариства (Дж. Роулз) протистоїть позиція постмодерністських мислителів про пріоритетну цінність партикулярної (приватної) культурної традиції та невідповідність моралі універсально значущих форм, обов'язкових для всіх людей (наприклад, прав людини) з індивідуально і культурно диференційованою етикою доброго життя (евдемонізм) «для мене і для нас» (Ж. Ліотар, М. Фуко). Головною спрямованістю постмодернізму є критика різноманітних тенденцій уніфікації та відстоювання плюралізму. Ця тенденція у американського філософа Р. Рорті проявляється в твердженні, що вихід за межі традиції є неможливим, а ідея справедливості може обмірковуватись лише в межах певної — американської конституційної традиції. Тому не повинно бути ніяких універсальних стандартів прав людини, для кожної традиції вони культурно та історично обумовлені.

Цілком зрозумілим є прагнення до урахування національно-культурної традиції в галузі правової культури тощо. Це саме той напрямок досліджень, що був започаткований історичною школою права, та розвивається сучасною германетично зорієнтованою філософією права. Але чи суперечить це прагнення необхідності визнання прав людини, що виходять з пріоритету загальнолюдських принципів справедливості? Адже в дійсності збереження як індивідуальної, так і культурної своєрідності залежить від того, чи всі матимуть рівні

¹ Докладніше з цього питання див.: Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия (Все-рос. науч.-практ. конф. в Нижнем Новгороде)//Гос-во и право, 1996. №№ 2—4.

² Хейфе О. Политика. Право. Справедливость. Основположения критической философии права и государства. М., 1994. с. 293.

права для цього, чи всі відчуватимуть однаковий моральний обов'язок поважати права «будь-кого іншого» — різноманітних форм життя та форм етосу¹.

Тому права людини як конкретизація універсальних моральних принципів виявляють себе тими нормами, на основі яких можливе мирне співіснування індивідів та різних культур, і навіть їх співробітництво в умовах виникнення глобальних проблем. Така постановка питання дозволяє розв'язати, здавалося б, непримириме протиріччя між позиціями універсалізму прав людини і плюралізму культурної своєрідності, а саме право на культурну ідентичність може бути розглянуто як значуще для всіх людей індивідуальне право.

Таким чином, співвідношення між етикою справедливості (для всіх), що обґрунтовує примат загальновизнаних принципів та норм міжнародного права, та орієнтацію на традиційні цінності партикулярного співтовариства, або етноетикою добра (для нас), що обґрунтовує примат національного законодавства, може бути розглянуто як співвідношення формальної доповнювальності (як такі, що взаємодоповнюють відповіді на різні питання), але ж за нормативною перевагою (нормативним пріоритетом) першої над останньою². Саме такий підхід обґрунтовується сучасною комунікативною філософією з позицій етики дискурсу³ (К.-О. Апель, Ю. Хабермас).

Згідно з комунікативною теорією права людини нерозривно пов'язані з головною процедурною нормою аргументативного дискурсу — рівні права та спільна відповідальність усіх можливих партнерів дискурсу, тобто концепція прав людини опирається на можливість консенсусу між різними людьми та культурними традиціями.

Водночас за кожною культурною традицією визначається право відстоювати будь-які інтереси та прагнення до доброго життя, в тому числі й інтереси, що відносяться до питань духовної ідентичності та своєрідності, але до тієї межі, поки поважається й додержується головна норма такого дискурсу. Саме тому універсалізм справедливості, що проявляється через ідею прав людини, накладає певні обмеження на всі випадки реалізації приватних або особливих інтересів людей і співтовариств. Ніяке додержування культурної традиції не може вести до порушення прав людини, саме як в більш

¹ Див.: Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? // Політ. думка. 1994. № 3. С. 117.

² Див.: Апель К.-О. Вказ. праця // Політ. думка. 1994. № 4. С. 85.

³ Детальніше ознайомитися з ідеями дискурсивної етики можна з кн.: Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия). К., 1994; див. також Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. М., 1992.

сильному висловлюванні не можуть виправдати ці порушення ніякі міркування національної (державної) безпеки.

Водночас К.-О. Апель підкреслює, що таке обмеження приватних інтересів для даної культури не може бути встановлено наперед (апріорі), а згода між формальним універсалізмом та локально значущою етикою (етноетикою) повинна стати предметом відкритої дискусії, завданням дискурсивного досягнення консенсусу¹. Саме тим з позицій дискурсивної етики обґрунтовується положення про те, що безумовний пріоритет загальноновизнаних норм прав людини має бути підтверджений у консенсусі за допомогою дискурсу, тобто має бути висловлений в конституції та у всьому законодавстві. Ніхто не може нав'язати співтовариству універсальні норми і цінності, якщо вони не визначені самим співтовариством за умов збереження власної ідентичності та співіснування з іншими культурними співтовариствами. Отже, комунікативна філософія обґрунтовує пріоритет загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права, але при обов'язковому опосередкуванні через їх визнання та закріплення у конституції.

Проблема співвідношення універсально-цивілізаційного та національно-культурного у праві особливо актуальна для України, де відбувається реформування правової системи, основу якої заклало прийняття нової Конституції. Правова система, з одного боку, повинна орієнтуватися на певну культурну традицію, яка може бути реконструйована шляхом застосування герменевтичного методу². Але, з другого боку, вона повинна ґрунтуватися на універсальних принципах (права людини як вираження справедливості), завдяки яким можуть і мусять співіснувати в єдиній планетарній цивілізації різні культурні традиції, які водночас є універсальними принципами взаєморозуміння між людьми, умовами будь-якого можливого дискурсу.

Оскільки у тексті будь-якої конституції здійснюється інституціоналізація провідної правової доктрини, домінуючих тенденцій теоретичної та масової правосвідомості, тому аналіз цього тексту, включаючи й порівняльний, дозволяє виявляти в головних рисах міру поєднання універсального та культурно специфічного в цій правовій системі. Так, якщо в Конституції Російської Федерації (1993 р.) прямо переважає орієнтація на ліберально-універсалістську етику, проголошується пріоритет загальноновизнаних принципів міжнародного

¹ Див.: *Апель К.-О.* Вказ. праця//Політ. думка 1994. № 4. С. 89.

² Про одну з перших спроб такої реконструкції стосовно російської правової традиції див.: *Синюков В. Н.* Российская правовая система: Введение в общую теорию. Саратов, 1994.

права перед внутрішньодержавним законодавством (ч. 1 ст. 15, ч. 1 ст. 17 Конституції РФ, то Конституція України (1996 р.) в більшій мірі орієнтується на культурно-релятивну етику (етноцентричну), на пріоритет Конституції перед міжнародними договорами (ст. 9 Конституції України). Переважання етноцентричного елемента в правосвідомості законодавців явно демонструє ст. 11 Конституції України, в якій в дусі гегелівської ідеї про державу як «носія народного духу» стверджується її піклування про консолідацію нації, розвиток національних традицій та культури, а також інші положення, в тому числі й такі, в яких цінність свободи особистості переважається цінністю її безпеки (ст. ст. 3, 34 Конституції України та ін.).

В сучасній українській правосвідомості представлена також ідея «справедливості «для всіх». Співвідносячись з партикулярною етноцентричною ідеєю блага «для нас» (за деякою перевагою останньої), вона інституціоналізується у тих статтях Конституції, в яких проголошується невідчужуваність та непорушність прав людини (ст. 21 Конституції України), а ствердження і забезпечення прав і свобод людини визнається головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України). На відміну від проекту Конституції в її тексті з'являється також положення про загальновизнані принципи та норми міжнародного права як умову взаємовигідного співробітництва України з членами міжнародного співтовариства для забезпечення її національних інтересів і безпеки (ст. 18 Конституції України).

Стосовно прав людини в ході наступного тлумачення основних положень Конституції Конституційним судом України необхідно, на наш погляд, посилити акцент на «загальновизнаних принципах та нормах», що додасть більш сучасного вигляду національній правовій системі.

В той же час універсальні принципи справедливості, щоб перетворитися у дійсний мотив правомірної та правозахисної поведінки, а також критерій для законодавчої та правозастосувальної діяльності, не можуть бути нав'язані зовнішнім чином, а мають органічно вплітатися у національну правову систему. Тут не досить лише їх позитивного закріплення в Конституції як основних прав, а необхідно, щоб права людини одержали глибоке універсалістське обґрунтування (в дусі Канта) в теоретичній правосвідомості, й це обґрунтування має бути підкріплене виправданням ідеї прав людини з позицій цінностей даної культури і, нарешті, одержати визнання у масовій правосвідомості. За відсутністю достатньо міцної традиції поваги до права і збережен-

ня прояв «правового нігілізму» вирішення цього завдання потребує величезних зусиль в галузі правового виховання і підвищення правової культури всіх категорій громадян України.

Права людини як соціальний інститут важливі та виправдані для кожної людини як умови її самореалізації та збереження ідентичності, що можливо, коли всі учасники правового дискурсу рівні та поважають права інших. Ця позиція особливо важлива, оскільки ураховує особливості українського правового менталітету, його екзистенційний характер, який проявляється в тому, що цінності самореалізації відводиться одне з найвищих місць у системі цінностей національної культури¹. На наш погляд, авторами тексту Конституції у формулюванні ст. 23 була знайдена оптимальна міра сполучення універсального і специфічного в національній правосвідомості: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особливості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей». Це і є формула «головного закону права» в специфічному для нашої культури прояву.

Універсалістські принципи справедливості важливі та виправдані й для співтовариства в цілому (права народу), як умова збереження його культурної ідентичності та ненасильницького самоутвердження, що також є можливим, коли визнається рівність культурних традицій та поважаються права інших.

Два моменти у виправданні ідеї прав людини, що висловлені вище, взаємопов'язані, оскільки мова права та правовий етос єдині як у внутрішньодержавному, так і у міжнародному аспекті. У сучасній світовій ситуації не може бути визнана гідною довіри та держава, яка, в свою чергу, не демонструє довіри до своїх громадян, до їх вільної та доброї волі. Тим більш, що вільна самореалізація особистості не тільки не несе загрози збереженню культурної ідентичності усього народу, але, навпаки, сприяє її прояву. За даними філософських, культурологічних та емпіричних соціальних досліджень, менталітет сучасної людини, що самостверджується, не може не належати до певної культурної традиції, навіть якщо вона орієнтується виключно на вільний (автентичний) вибір в дусі екзистенціалізму Ж.-П. Сартра. Про цінності певної культури (в тому числі й правові) ми можемо міркувати не за апріорно сформульованому їх переліку, а за їх здійсненням в автентичному самостійному виборі індивідів, що до неї належать.

¹ Див. Максимов С. И. Общечеловеческое и национальное в философии права // Культура та етнотика (Міжнародна науково-теоретична конференція). К., Вип. IV. 1994. С. 26—28.

Визнання ідеї прав людини є необхідним також з позицій принципу недопущення зла як несправедливості «для всіх». В нашій ситуації таким злом є придушення головних прав людини в умовах авторитарного режиму, спогад про який стимулює прихильність універсальним принципам прав людини. Однак, таке «негативне» визнання прав людини виявиться незворотним лише тоді, коли справедливість буде зрозуміла як «регулятивна ідея» діяльності всіх в умовах перспективи здійснення громадянського світового порядку в дусі Канта, коли суб'єктом міжнародного права виявиться окремий індивід з його невід'ємними правами.

Таким чином, не припустимо зведення загальнолюдських принципів та норм міжнародного права до простих декларацій, які прийняті за прагматичними політичними міркуваннями. Їх визнання, обпритування та виправдання необхідно, а також законодавче закріплення має стати дійсним підґрунтям національних правових систем.

Надійшла до редколегії 05.08.96

ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Є. О. ДІДОРЕНКО, чл.-кор. АПрН України

ДО ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ У ВІДОМЧИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Загальновідома небезпека підриву та розпаду зсередини будь-якої структури, яка устоялася. Саме із спробами такого гатунку останнім часом все частіше стикається система спеціалізованої відомчої освіти МВС України. За умисною безапеляційністю, іноді досить вміло прикритою псевдонауковим флером, однозначно простежується прагнення тотального знищення за багато років відпрацьованої існуючої і в цілому діючої системи підготовки кадрів для органів внутрішніх справ, яка позитивно себе зарекомендувала¹.

При цьому гаряче та наполегливо переконують, що чим менше в республіці буде міліцейських вузів, чим менше буде офіцерів з вищою освітою та дипломом бакалавра, тим буде краще. Містика, та й годі! Основний постулат і, так би мовити, «цвях програми» екзальтованих авторів: закрити до 80 % спеціалізованих інститутів, а заодно перетворити в мілі-

¹ Див. Шахун В. І. Удосконалювати систему підготовки кадрів у навчальних закладах МВС України // Інформаційний бюлетень республіканського навчально-методичного центру. К., 1995. № 2. С. 50—52.